

А. Бортнікова – доктор політичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії
ВНУ імені Лесі Українки

Роль церкви у формуванні болгарської нації першої половини ХІХ ст. (матеріали до лекції)

Болгарія наприкінці ХІV ст. була завойована турками-османами. Припинила існування болгарська держава, на її землях стала панувати Османська імперія. Замість поняття «болгарин» виникло нове «райя», що означало населення піддане турецькому султанові. Болгарський народ включався у воєнно-адміністративну систему, що базувалась на централізованій феодално-бюрократичній системі та поділі підлеглих султана за віросповіданням, а не за етнічною ознакою.

В болгарських землях, що увійшли в Румелійське бейлербейство сформовано три великі адміністративні одиниці – Відинський, Нікопольський і Сілістринський санджаки, які в основному повторювали кордони попередніх наділів Болгарської держави. Там, де знаходилися болгарські православні церкви, стали зростати мечеті мусульман. Пам'ятники болгарської писемності та історії знищувалися, християни насильницьким і добровільним шляхом переходили в мусульманську віру. Загалом матеріальна і духовна культура болгарського народу зазнали нищівних збитків.

© Бортнікова А., 2024

Незважаючи на довготривалу асиміляторську політику османських завойовників, болгарський народ зберіг свою цілісність, свою мову, етнічну самосвідомість, культурні традиції. До того, з середини XVIII ст. стали «пробиватися» ідеї національної самосвідомості болгар, визрівала думка про необхідність для болгар прирощування знань і просвітництва. У цій важливій справі визначну роль відіграла болгарська церква.

Після завоювання Болгарії турками-османами тирновського митрополита Євфимія ув'язнили, а болгарська церква перейшла під управління грецької Константинопольської патріархії. У Болгарії поступово облаштувалося грецьке духовенство. Лише деякі болгарські землі в південно-західній частині країни входили до складу Орхидського архієпископства і сербської Іпекської патріархії. Однак після ліквідації Орхидського архієпископства у 1766 р. та Іпекської патріархії у 1767 р. церква майже у всіх болгарських землях перейшла під владу константинопольського патріарха [1, с. 312].

Першочергово болгарський народ платив грецькому духовенству ті ж податки і збори, що сплачувались болгарській церкві до турецького завоювання. Однак розвиток товарно-грошових відносин і феодалізація суспільства вимагали змін. З метою збільшення грошових надходжень турецький уряд запровадив сплату за патріарший престол хабаря у формі «подарунка». Цей хабар помітно зростав, зокрема в XV ст. кандидати на патріарший престол платили 1 000 червонців, а на початку XVII ст. – вже 100 000 червонців [5, с. 255–259].

Турецький уряд, намагаючись частіше отримувати «подарунки», був зацікавлений у заміні патріархів і втручався у боротьбу між різними групами грецького духовенства. Результатом боротьби стало зростання боргів патріархії. У XVIII ст. патріарх Самуїл зазначав, що борги патріархії є важчими ніж єгипетські піраміди. У посланні 1826 р. патріарха Хрисанфа до одного з митрополитів йшлося про важке фінансове становище патріархії, яка не спроможна сплатити відсотки з позичок [2, с. 156]. Для покриття власних потреб Константинопольський патріархат започаткував практику отримання хабарів від кандидатів на посади єпископа, які, своєю чергою, стали брати хабарі із місцевих священиків за призначення на посаду та ошукували населення.

Отже, торгівля духовними посадами, хабарництво стали системою в грецькій духовній організації. Особливо злісними були фанаріоти – багаті греки, князі грецької церкви з константинопольського кварталу,

відомого під назвою Фанар. Вони були повновладними господарями грецької церкви і розглядали її у якості прибуткової установи. Свідчення про хабарі і грабіжницькі побори дають нам не лише Софроній Врачанський («Житіє»), Неофіт Бозвелі («Мати Болгарія»), але й іноземні мандрівники, такі як Герлах (XVI ст.), Іван Лук'янов (XVII ст.), Герасим Зелич (XVIII ст.) та ін., а також деякі болгарські і турецькі офіційні актові матеріали [6, с. 171].

Саме тому перші виступи проти грецьких єпископів у Болгарії носили характер протесту проти їх насильницьких поборів і зловживань.

У перші віки свого панування в Болгарії Константинопольська патріархія не ставила своїм безпосереднім завданням елінізувати болгар. Проте слід визнати, що грецьке духовенство зверхньо ставилося до болгарської культури і через церкву насаджувало грецьку мову серед багатих чорбаджіїв у містах.

Сукупність зазначених обставин викликала протести, зокрема Паїсія Хілендарського проти грецького духовенства і елінізованих болгар. Але до кінця XVIII ст. грецьке духовенство не мало жодних планів асиміляції. Подібні плани з'явилися лише на початку XIX ст., під впливом піднесення грецького національно-визвольного руху. У посланнях константинопольського патріарха Григорія періоду 1806–1819 рр. перед грецьким духовенством вперше постало завдання щодо насадження грецької культури серед християн. Із цього часу грецькі єпископи, що проживали в Болгарії, стали забороняти богослужіння церковнослов'янською мовою і почали висловлювати особливу турботу про грецьке просвітництво.

Спочатку дії грецького духовенства не зустрічали опору з боку болгар. Навпаки, у період повстання 1821 р. багаточисельні болгарські міщани брали участь в грецькому національно-визвольному русі. Власне грецьке духовенство тоді ще не захопилося тією фанатичною ненавистю до всього болгарського, яку воно виявило пізніше. Так, наприклад, тирновський митрополит Іларіон Критський не лише ухвалив ідею Априлова відкрити у Габрові болгарську школу, але власноручно поклав перший камінь при спорудженні школи і з власних коштів допомагав будувати її. Він рекомендував Неофіта Рильського в якості першого вчителя Габровського училища [6, с. 168].

Загалом насильницьке оподаткування, переслідування церковнослов'янської мови, широке використання для поширення грецького

просвітництва статків, зібраних з болгар, переслідування болгарської культури та інші дії грецьких єпископів викликали обурення болгарського народу. І все ж таки, рух за вигнання грецьких єпископів розпочався лише тоді, коли болгарська торгово-промислова еліта відчула себе достатньо міцною, щоб повести боротьбу за внутрішній ринок і за культурно-національну самостійність болгарського народу. Оскільки болгари страждали від грабежів грецького духовенства, рух проти нього набув масового, всенародного характеру.

Константинопольська патріархія мала в Османській імперії статус представниці інтересів православного населення перед султаном. Це становище відповідало як системі етнополітичної організації Туреччини, населення якої поділялося на конфесійні спільноти – мілети, так і інтересам балканських православних народів, які разом несли тягар османського поневолення і протистояли ідейно-культурному тиску з боку ісламської держави.

Церковне питання, що виникло в результаті конфлікту між новою верствою болгарського суспільства – буржуазією і грецьким духовенством за своєю сутністю стало питанням економічним, національним і політичним. Болгарські дослідники Й. Георгієв і Ю. Трифонов висловили думку про те, що початок боротьби за незалежну болгарську церкву варто віднести до 1820 р., коли жителі Вратце на чолі з Димитром Тошевим вперше спробували усунути врачанського єпископа Мефодія і замінити його болгарином архимандритом Гаврилом Бистричанином [4, с. 67]. По суті немає жодних вказівок на те, що у 1820 р. існував рух проти врачанського єпископа Мефодія. Водночас у містах Врачанської єпархії болгарські кола налаштовувались переважно на захист грецького національно-визвольного руху, у якому активну участь брали і болгари.

Перше зіткнення між врачанськими чорбаджиями (болгарські загони для боротьби проти зловживань султанських чиновників) на чолі з Д. Тошевим, з одного боку, і єпископом Мефодієм – з іншого, відбулося в 1824 р. у зв'язку з розпорядженням нового тирнівського митрополита щодо збирання надзвичайного податку з християн. Відомо, що протест болгарського населення проти надзвичайних податків грецьких єпископів не викликав суворих репресій з боку турецького уряду, оскільки після грецького повстання турки були вороже налаштованими до греків. Проте Порта, що отримувала значний дохід від торгівлі духовними посадами, не була зацікавлена у тому, щоб перешкоджати грецьким єпископам збирати податки з населення. Для прикладу можна

навести пораду-розпорядження великого візира, у якій дається настанова, як ставитися до стягнення надзвичайного податку на користь єпископа: «Щось подібне мені випадало спостерігати під час мого перебування в Силістрі, де я дозволив збирати з населення по 7 грошей одного разового податку для покриття витрат, проведених ними (єпископами). Ну що ж, закриємо очі на таку справу ще один раз» [5, с. 264–265].

Отже, боротьба між врачанськими чорбаджиями, на чолі з Д. Тощевим, і єпископом Мефодієм, що відбувалася не у 1820 р., а у 1824 р. стала місцевою подією. У цей період відбулися зіткнення і в інших регіонах Болгарії: між тирновськими чорбаджиями і митрополитом Іларіоном Критським у 1827 р., між сомаковськими чорбаджиями і єпископом Ігнатієм у 1829 р. та ін. У всіх цих конфліктах з грецькими єпископами чорбаджії шукали підтримки не серед простих верств населення, а серед турецьких чиновників. При цьому вони керувалися не лише ідеєю заміни грецьких єпископів болгарськими, а бажанням поставити у відповідних єпархіях слухняних єпископів.

У 1838 р. розгорнувся гострий і масштабний конфлікт між тирновчанами і грецьким митрополитом Панаретом, який отримав широкий відгук в болгарських землях. У цьому році (1838 р.) тирновчани на чолі із Неофітом Бозвелі відкрито виступили проти призначення тирновським митрополитом болгарина. Їх боротьба з грецьким духовенством була довготривалою і жорстокою. Тирновський митрополит носив титул «екзарха всея Болгарії» і вже тому Тирнівська митрополія стала головною фортецею грецького духовенства в Болгарії. Приводом до боротьби проти грецького духовенства в Тирновській єпархії слугували зловживання нового тирнівського митрополита Панарета, що був призначений після смерті Ілліріона Критського. Своїми діями новий грецький митрополит викликав обурення серед болгарського населення. Чаша народного терпіння переповнилася, коли митрополит у своєму повідомленні до Порти назвав болгар бунтівниками з метою організації репресивних дій з боку турецького уряду [3, с. 138].

У відповідь на це болгари 16 округів склали звернення до уряду і патріархії, в якому просили усунути Панарета і рукопокласти Неофіта Бозвелі. До 1838 р. Неофіт Бозвелі займався літературною і просвітницькою діяльністю, завдячуючи якій його ім'я набуло широкої популярності в Болгарії, особливо в Тирнівській єпархії. Він вирішив скористатися конфліктом між Панаретом і тирнівчанами, щоб стати

тирнівським митрополитом. Бозвелі розгорнув сміливу агітацію проти Панарета. Для досягнення своєї мети Неофіт Бозвелі приїхав у 1839 р. до Константинополя, де з допомогою константинопольських болгар розпочали боротьбу за усунення грецького митрополита [6, с. 168].

На початку своєї діяльності Неофіт Бозвелі досяг успіхів. Турецький уряд розумів, що болгарський народ не стане терпіти Панарета, і просив патріархію задовольнити болгар. Однак патріархія розуміла, що призначення Неофіта Бозвелі митрополитом великої Тирнівської митрополії сильно похитне її вплив в Болгарії і тому робила все можливе, щоб усунути цю небезпеку. Патріархії вдалося підкупити делегатів і на місце Неофіта Бозвелі тирнівським митрополитом призначено Неофіта Візантноса. Водночас, щоб не налаштувати проти себе Неофіта Бозвелі, патріархія призначила його протосингелом (так іменувались заступники митрополита), пообіцявши йому призначення єпископом у майбутньому. За цих обставин відразу між митрополитом і Неофітом Бозвелі спалахнула таємна ворожнеча. Бозвелі покинув митрополію і розпочав агітацію проти свого суперника. Справа закінчилася арештом Неофіта Бозвелі і його відправкою до Хілендарського монастиря, де він перебував аж до 1844 р.

Боротьба проти грецьких митрополитів Панарета і Неофіта Візантноса у період 1838–1842 рр. вийшла за межі суперництва. У цей час існувала і легальна можливість для боротьби за самостійну болгарську церкву. Так, у 1839 р. османський уряд видав т. зв. «Гюльханейський хатт-і-шериф» [1, с. 316] – султанський наказ щодо надання рівних прав усім підлеглим імперії. Незважаючи на те, що проголошені в ньому права були лише намірами і фікцією, хатт-і-шериф дав болгарам законну підставу подавати урядові петицію стосовно рішення проблем. У інших єпархіях незадоволення грецькими єпископами переросло в рух за їх усунення від влади. У Самокові, Шумені і Відині болгари повстали проти єпископів. Розпочата в 1838–1840 рр. боротьба проти тирнівських митрополитів – Панарета і Неофіта Візантноса – досить швидко розповсюдилася на інші області Болгарії і прийняла форму боротьби за незалежну болгарську церкву, спрямовану проти панування грецького духовенства в Болгарії.

У 1844–1845 рр. центр боротьби за самостійну болгарську церкву перемістився до османської столиці, де багаточисельне і впливове болгарське населення стало головною опорою руху. Завдання підготовки

та організації константинопольських болгар взяли на себе Іларіон Михайловський, пізніше відомий під ім'ям Іларіона Макаріопольського і Неофіт Бозвелі, який у 1844 р. прибув із Афону в Константинополь.

У ході боротьби 1845 р. Неофіт Бозвелі і Іларіон Макаріопольський отримали повноваження презентувати болгарську колонію в Константинополі і весь болгарський народ перед Портою і патріархією. Вони сформулювали звернення до султана, своєрідну програму. Найбільш суттєвими в цьому зверненні були положення:

- 1) церковна ієрархія в болгарських землях мала формуватися з болгар і отримувати відповідну винагороду за службу;
- 2) богослужіння мало вестися болгарською мовою;
- 3) болгарі мали отримати в Константинополі своїх церковних представників при султані, а також храм, школи і газету;
- 4) в Константинополі необхідно збудувати болгарську церкву на чолі з болгарським єпископом та ін.

У вимогах чітко проводилася думка щодо необхідності визнання болгарської нації, що входила до складу Турецької імперії. За свою активну діяльність Неофіт Бозвелі і Іларіон Макаріопольський переслідувалися, їх заарештували і відправили знову до Афону, де Неофіт помер у 1848 р.

Після арешту Неофіта і Іларіона константинопольські болгарі в Константинополі свою увагу на спорудженні болгарської церкви. Церква мала стати символом існування представників болгарської нації в Османській імперії. Церкву споруджено у 1850 р. і названо церквою св. Стефана. Окрім того, засновано координаційну раду в складі двадцяти осіб для управління церквою. До ради увійшли представники заможного купецтва і цехових організацій. Для управління церковною общиною розроблено статут. Єпископом церкви призначили Іларіона Макаріопольського. Діяльність цих та інших представників духовного сану сприяла об'єднанню болгарського народу в боротьбі за відновлення самостійності національної церкви.

Отже, у першій половині ХІХ ст. завершився важливий період боротьби болгарського народу за самовизначення в умовах османського панування. З піднесенням національної свідомості болгар зростало їх невдоволення утисками з боку греків у церковній сфері. Зловживання грецьких ієрархів прискорило тривалий період боротьби за незалежну церкву, яка в умовах відсутності власної держави репрезентувала національні інтереси болгар.

Список використаних джерел

1. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії і цивілізації. Київ, 2000. 528 с.
2. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1600. Київ, 1998. 268 с.
3. Караіванов Н. Російська православна церква проти боротьби болгарського народу за церковну незалежність від вселенського патріархату (1856–1872). *Україна і Болгарія в історії Європи*: зб. наук. праць. Редкол.: В. Смолій та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 131–147.
4. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і політичні процеси: (Етнополітичний аналіз). Київ: Вища школа, 1998. 392 с.
5. Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя) / за ред. В. І. Ярового. Київ: Либідь, 2011. С. 255–259; 264–265; 269–271.
6. Чорній В. П. Історія Болгарії. Львів: ПАІС, 2007. 402 с.

О. Бундак – кандидат історичних наук,
доцент, заступник директора з науково-мето-
дичної роботи Відокремленого структурного
підрозділу ЗВО «Відкритий міжнародний
університет розвитку людини “Україна”»
Луцький інститут розвитку людини

Особливості формування політичної культури українців на сучасному етапі державотворення

Політична культура в Україні визначається певним рівнем усвідомлення громадянами їхніх прав і обов'язків, ставленням до політичних процесів, а також рівнем зацікавленості в участі в них. Незважаючи на досягнення в демократичному розвитку, Україна все ще стикається з численними викликами у вихованні та розвитку політичної культури населення.

Політична культура не виникає за кілька років, вона формується впродовж десятиліть і навіть століть. «Політична культура – це результат історичного розвитку та досвіду народу. У випадку України цей досвід був болісним... Для розуміння політичної культури українців необхідно звернути увагу на джерела впливу, які стимулювали або стримували